

Г.М. Голиш*

НАСЛІДКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

У статті аналізуються соціально-демографічні, медико-санітарні й психологічні наслідки німецько-радянської війни 1941–1945 рр. для неповнолітніх громадян України (на матеріалах 10-ти областей Наддніпрянської та Східної України).

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. принесла українському народу не-ймовірно випробування і страждання. Особливо відчутно вони зачепили його най-молодшу частину – неповнолітніх громадян. Надзвичайно тяжкими виявилися для цієї вікової категорії цивільного населення наслідки трагічного воєнного часу.

Незважаючи на очевидну актуальність та наукову значущість проблеми наслідків війни для неповнолітніх українців, вона, на жаль, ще не стала предметом спеціального вивчення. Це насамперед зумовлено багаторічним ігноруванням радянською й вітчизняною історіографією антропоцентричних і гуманістичних принципів дослідження, дискримінаційним ставленням до вивчення дитячого сегмента воєнної проблематики.

Лише в поодиноких виданнях на дотичному рівні розглядаються окремі аспекти означеної теми. Так, у контексті своїх досліджень її тією чи іншою мірою торкнулися науковці Т.В. Вронська, Ф.І. Зборовська, М.С. Зинич, В.В. Литвинов й ін.¹ Проте незначні за обсягом сюжети з питань наслідків війни для неповнолітнього населення, включені в праці названих авторів, мають фрагментарний та ілюстративно-доповнювальний характер. Отже, ця ґносеологічно і суспільно важлива проблема по суті залишається не вивченою.

З огляду на вказане вище метою пропонованої статті є переважно на основі архівних джерел проаналізувати соціально-демографічні, медико-санітарні й психологічні наслідки німецько-радянської війни для наймолодших представників воєнного покоління УРСР. Опрацьована фактографічна база дослідження стосується переважно територій 10-ти областей Наддніпрянської та Східної України (Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської й Чернігівської). Верхній віковий поріг досліджуваного неповнолітнього населення обмежується 15-ма роками на час події (дитячий і підлітковий вік).

Одним із найтяжчих наслідків німецько-радянської війни для республіки стало катастрофічне погіршення демографічних показників. Спостерігалось різке падіння рівня народжуваності, що зумовлювалося насамперед масовою загибеллю дітородного населення, відсутністю елементарних побутових умов, руйнацією мережі лікувально-профілактичних закладів. В Україні за 1944 р. народилося 580 тис. дітей, що становило всього 53% до показника народжуваності передвоєнного 1940 р.² У першому півріччі 1945 р. на території однієї з найбільших в УРСР Харківської області з'явилися на світ 12 993 дитини³. Якщо в 1940 р. коефіцієнт Пірла-Покровського (співвідношення народжуваності та смертності) становив по республіці 1,89, то у воєнному 1944 р. він знизився до 1,25⁴.

Ситуацію ускладнювала й катастрофічна нестача пологових будинків. У 1944 р. стаціонарними відповідними установами було охоплено лише 58% породіль міста і 21% села. До війни ж ці показники становили відповідно 88% та

* Голиш Григорій Михайлович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, член Національної спілки журналістів України.

58%⁵. Усе це мало вкрай негативні наслідки для новонароджених, спричиняючи їх масові захворювання й високий рівень смертності. 4906 породіль Харківщини, або 35,4%, в 1945 р. народили дітей без будь-якої допомоги чи нагляду медичних працівників, що створювало ситуацію великого ризику для новонароджених. Багато дітей виявилися недоношеними, а 28,4% із них померли⁶.

Досить принциповим і науково значущим є питання про загальні цифри загибелі неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни. Через вузькість джерельної бази з даної проблеми дослідниками зроблено лише перші кроки на шляху пошуку цієї важливої істини. Так, у книзі “Памяти павших” чисельність втрат дітей на окупованих територіях України визначена в 75 тис. осіб⁷. Відносність та неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише у 45 районах Полтавської області в роки окупації загинули 11 566 дітей і підлітків⁸. На Чернігівщині, за неповними даними, нацистами було знищено 4633 дитини, що становило 25 % усіх жертв “нового порядку” в цьому регіоні⁹. Зовсім відсутні будь-які узагальнюючі цифрові дані смертності неповнолітніх у до- й постокупаційний період. Як бачимо, вітчизняній науці належить ще багато зробити для з’ясування цієї скорботної статистики, враховуючи при цьому весь спектр чинників трагедії.

Діти та підлітки стали також учасниками міграційних процесів, потерпали від складностей переселенського життя, переживали значний психологічний дискомфорт, пов’язаний з відірваністю від їхньої маленької батьківщини й труднощами адаптації до нового місця проживання.

Так, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. відбувалося взаємне переселення українців та поляків відповідно в Україну й ПНР. Перші переселені з польської території родини з’явилися в областях Східної України у листопаді 1944 р., а станом на 1 лютого 1945 р. сюди прибула вже 13 301 сім’я (46 023 особи). Шлях мігрантів на схід супроводжувався неймовірними труднощами, від яких найбільше потерпали неповнолітні. Лише в одному з переселенських потягів, що прямував із Волині на Наддніпрянщину у грудні 1944 р., від голоду і холоду загинуло 8 немовлят. Прибувши на визначене місце, переселенці по суті залишалися наодинці зі своїми нелегкими проблемами, відчуваючи гострий дефіцит буквально всіх засобів життєзабезпечення: житла, їжі, одягу, взуття, палива тощо. З цих причин на Дніпропетровщині, у Синельниківському районі не відвідували школу 50 дітей-переселенців, а у Перещепинському – 59¹⁰.

У 1944–1945 рр. в Україну зі східних областей СРСР та німецького рейху поверталися реєвакуйовані діти. Впродовж кількох років вони знаходилися далеко від рідної землі, де були здебільшого відірвані від своїх родин. Депортовані до нацистського рейху українські діти і підлітки спізнали тяжку долю “остарбайтерів”, стали об’єктом нелюдської експлуатації та нестерпного морально-психологічного тиску. Слід зазначити, що багато юних вигнанців із різних причин так і не змогли повернутися на свою батьківщину, що збільшувало демографічні втрати республіки.

Окремо слід сказати про долю українських дітей, які були включені у сферу реалізації нацистської програми “Lebensborn”¹¹. Цей далекосяжний проект, що відобразив непомірне захоплення гітлерівців філогенезом, був спрямований на поповнення людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях неповнолітніх, які мали “еталонні” расові ознаки і повинні були виховуватися у “стерильній націонал-соціалістичній атмосфері” Німеччини. Теоретично таких дітей мали відбирати лише з німців (“volksdeutsche”), проте насправді в їх числі було й чимало юних українців, що мали зовнішню схожість із представниками “арійської раси”¹². Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав: “У вкрадених у різних народів дітей нордич-

ного типу вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу, кров, замальовували профіль... Всіх, кого відбирали з оцінкою “расово придатний”, направляли в притулки “Lebensborn” для іноземців. Були також притулки суто німецькі..., в яких малолітніх слов’ян начебто розчиняли... Від дітей вимагалось забути рідну мову, вивчити німецьку, пірнути у світ нових національних традицій”¹³. Незважаючи на те, що дана програма повною мірою реалізована не була, все ж тисячі українських дітей та підлітків були відібрані в їх батьків і по суті назавжди втратили своє родове коріння, оскільки стали об’єктом денационалізації й онімечування, готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я.Вільчура, із загального числа дітей, які були вигнані до рейху з метою їх асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40%¹⁴.

Особливо виснаженими, дистрофічними, а часто і знекровленими, фізично та психічно травмованими прибували діти й підлітки з німецьких концтаборів. Так, у березні 1945 р. таких дітей чисельністю 250 осіб доставили до м. Києва. На руках більшості з них були виколоті табірні номери, а в багатьох можна було бачити численні сліди від уколів і хірургічних операцій¹⁵. У нацистських “таборах смерті” малолітні жертви ставали, з одного боку, “донорським матеріалом”, а з іншого, – об’єктом злочинних медичних експериментів. Наприклад, їх свідомо заражали хвороботворними бактеріями (газової гангрені, правця, вірусного гепатиту, висипного тифу), обробляли шкіру іпритом та фосфором, видаляли кістки й трансплантували іншим “пацієнтам”, інтенсивно опромінювали рентгенівським промінням, апробовували на них дію нових ліків тощо. Багатьох юних в’язнів концтаборів було стерилізовано і кастровано.

Малолітні з нацистських катівень, які прибули до м. Києва, впродовж півтора – двох місяців знаходилися в шпиталях, де їх піддавали інтенсивній лікувальній терапії та старанно виходжували. Після цього юних репатріантів направляли у київські спеціальні дитбудинки – №10 (Святошин) й №13 (Лук’янівка), які знаходилися поруч із лікувальними установами¹⁶. Зрозуміло, медична і соціально-психологічна реабілітація такої категорії постраждалих дітей потребувала значного часу та великих коштів, яких катастрофічно не вистачало.

Чимало юних в’язнів народилося безпосередньо у нацистських концтаборах, куди з різних причин потрапляли їхні вагітні матері. Зрозуміло, тим небагатьом із них, кому вдалося вижити в жахливих табірних умовах (за підрахунками дослідників, “коефіцієнт виживання” малолітніх у концтаборах був вражаюче низьким: залишався живим лише 1 з 10), уже від народження були гарантовані тяжкі фізичні й психічні захворювання. Наприклад, Віктор Коваленко народився в Освенцімі 1944 р. Нацистські лікарі піддавали немовля жахливим медичним експериментам, внаслідок яких хлопчик втратив ногу. Тяжку психічну травму отримала ще одна “дитина” з цієї страшної катівні – Микола Катаєв, якого вже в 3-місячному віці відірвали від матері¹⁷. Такі випадки мали масовий характер.

Одним із найтяжчих породжених війною соціальних наслідків була масова дитяча бездоглядність і безпритульність. Вулиці міст, базари, вокзали буквально заповнили гурти голодних та обірваних дітей, які не мали ніякого догляду й навіть даху над головою. Засоби до життя вони здобували жебрацтвом чи дрібними крадіжками, спали на вокзалах, горіщах та у підвалах напівзруйнованих будинків, а то і просто неба.

Слід мати на увазі, що до категорії сиріт відносили не лише тих дітей, які втратили своїх батьків. Так, із 620 вихованців дитбудинків Харківщини станом на 1943 р. лише 266 були круглими сиротами, в 245 – батьки знаходилися на фронті, у 12 – в Німеччині як “остарбайтери”, у 22 – в окупованих районах, у 55 були засуджені, а місцеперебування батьків 16 взагалі не було встановлено¹⁸.

До збільшення кількості дітей, позбавлених родинного затишку, долучилася й радянська репресивна система. Адже чимало юних громадян часом ставали безпритульними з причин незаконних арештів та заслання їх батьків у віддалені райони СРСР як «ворогів народу»¹⁹.

Органи НКВС поряд з іншими категоріями неповнолітнього населення, які були позбавлені опіки, виявляли й безпритульних немовлят. Так, працівниками міліції Кіровського району м. Дніпропетровська лише за липень – жовтень 1944 р. було підібрано і передано в пологові будинки 11 дітей віком від однієї доби до двох місяців²⁰.

Взагалі серед позбавлених батьківського піклування неповнолітніх були представники різних вікових категорій: від кількадечних немовлят до 15-річних підлітків. Про це переконливо свідчить таблиця про віковий склад сиріт по Дніпропетровській області (див. табл. 1)²¹.

Таблиця 1
Чисельний та віковий склад дітей-сиріт
по Дніпропетровській області (січень 1944 р.)

Рік народження	Кількість дітей-сиріт	% від загальної кількості
1942	7	0,3
1941	25	1,1
1940	65	2,8
1939	153	6,6
1938	225	9,7
1937	213	9,2
1936	175	7,5
1935	150	6,4
1934	156	6,7
1933	293	12,7
1932	180	7,8
1931	205	8,9
1930	255	11,1
1929	138	6,1
1928	69	3,1
Усього:	2309	100

За далеко не повною статистикою, у першому кварталі 1944 р. на визволеній території України було виявлено 67 тис. сиріт (із них 10,2 тис. безпритульних), а на грудень 1944 р. – вже 125 тис. (21 тис. відповідно)²². На липень 1945 р. в Україні знаходилося на обліку 162 тис. сиріт і стільки ж напівсиріт. Проте неповнота цієї статистики є цілком очевидною²³.

Існуюча мережа дитячих установ була абсолютно невідповідною кількості безпритульних. Тому спостерігалася надзвичайна переповненість цих закладів. Про це красномовно свідчать дані по дитячих установах Харківської області. Так, у розрахованому на утримання 75 вихованців Дергачівському дитбудинку фактично перебувало 100, у Красноградському ці показники становили відповідно 75 і 125, у Куп'янському – 200 та 300, Харківському – 152 й 170. Таке ж становище спостерігалось в дитячих установах Кіровоградської, Сталінської, Чернігівської, Ворошиловградської, Полтавської та інших областей і Києва²⁴.

Переважно з об'єктивних причин далеко не завжди й не повсюдно забезпечувалися належні умови утримання вихованців дитбудинків. Катастрофічно не вистачало одягу, взуття, м'якого інвентарю, посуду, меблів. Так, дитячі установи

Сталінської області були забезпечені матрацами на 71,8% до потреби, простирадлами – 77,9%, наволочками – 49,6%, а ковдрами лише на 30,1%²⁵. В дитбудинках Київщини станом на 1945 р. бракувало 1346 матраців та 2000 ковдр, а у Рокитнянському – на 98 вихованців було лише 20 останніх²⁶.

Не кращою була й ситуація із забезпеченням дитячих установ меблями. В жовтні 1944 р. дефіцит ліжок у дитбудинках Сталінської області становив 1108 одиниць (24,8% до потреби), столів – 879 (78,8%), стільців – 3676 (89%)²⁷. У відповідних закладах Чернігівської області не вистачало 1201 ліжка, Київської – 1340, Харківської – 1718. Подібне становище спостерігалось і в інших дитячих установах України.

Через відсутність достатньої кількості ліжок у зимовий час діти спали по двоє, троє, а то й по четверо в одному ліжку або взагалі розташовувалися на підлозі. Нестача стільців призводила до того, що вихованці дитбудинків готувалися до уроків, сидючи на ліжку чи стоячи. Свої особисті речі вони зберігали під матрацами, оскільки шаф і тумбочок було вкрай мало²⁸.

Супутником та прямим результатом війни було голодування й незбалансоване харчування юних громадян, що мало катастрофічні наслідки для їхнього здоров'я і фізичного розвитку. Міське населення визволених областей для нормованого постачання продуктами поділялося на чотири умовні групи, причому дітей та підлітків відносили до 3-ї й 4-ї груп із набагато меншими нормами продовольчого забезпечення²⁹. Раціон дитячого харчування складався переважно з чорного неякісного хліба, картоплі, деяких круп та олії. Діти і підлітки майже зовсім не вживали м'яса, риби, жирів тваринного походження. Навіть немовлята не одержували необхідного для свого розвитку харчування. Так, молочна кухня м. Прилук у грудні 1944 р. недоодержала 1871 л молока та 70 кг круп, а в січні 1945 р. – 1853 л молока, круп же не надійшло жодного кілограма. Досить поширеною була практика, коли дитбудинкам поставлялися альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла – рослинна олія, м'яса – яєчний порошок, цукру – печиво, круп – картопля тощо³⁰. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я СРСР, як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитячих закладів включалися соя, дріжджі, рибне борошно та мальтоза³¹.

Вкрай незадовільним було харчування в дитячих установах. Наприклад, у Лубенському дитбудинку (Полтавщина) вихованцям видавали на день лише по 300 г хліба замість 400 г за нормою, Кобеляцькому й Кременчуцькому було поставлено дуже мало борошна і круп, а цукру та кондитерських виробів взагалі в першому півріччі 1944 р. не надходило³². Київський дитячий будинок № 5 у березні 1944 р. одержав усього 174 кг хліба замість замовлених 350 кг³³.

На харчування одного вихованця спецдитячої установи (для дітей військово-службовців), як правило, витрачалось щоденно лише 2-3 карбованці замість нормативної суми 7 крб, а на вихованця дитбудинку звичайного типу – втричі менше від встановленої фінансової норми, яка становила 4 крб 46 коп.³⁴

Бракувало одягу й взуття, тому діти ходили в лахміттях і були по суті напівроздягненими. Так, вихованці дитбудинків Сталінської області станом на жовтень 1944 р. були забезпечені пальтами лише на 40,5% до потреби, костюмами – 50,2%, нательною білизною – 27,8%, взуттям – 42,8%³⁵. Вихованцям Афанасіївського дитячого будинку (Дніпропетровщина) у першому кварталі 1945 р. не вистачало 145 зимових пальт, 60 шапок, 160 пар черевиків та 50 пар калош³⁶. Через нестачу теплого одягу й взуття в зимову пору діти змогли залишати помешкання лише по черзі. Особливо тяжко було сільським дітям і підліткам. Адже, на відміну від міст, у селах не було налагоджено нормованого розподілу промислових та продовольчих товарів, а полиці місцевих крамниць були практично порожніми³⁷.

Багато дитячих установ було розташовано в будівлях, які абсолютно не відповідали санітарним вимогам до закладів такого типу, а їх ремонти проводилися абияк. Через нестачу скла багато вікон у дитбудинках не були засклені, тому в холодну пору року вони на 40–50% закладалися цеглою чи забивалися фанерою. Це різко знижувало світловий коефіцієнт спальних та робочих приміщень³⁸.

Незадовільною була й підготовка дитячих установ до зимового періоду. Так, на початок паливного сезону по дитбудинках Харківської області ще не було завезено 3689 складометрів дров (нестача – 69,6% до потреби), Ворошиловградської – 1330 т вугілля (81,3%), Сталінської – 3876 т останнього (88,8%)³⁹.

Катастрофічні умови утримання знедолених дітей у дитячих установах ставали причиною їх масових втеч. Так, за неповною статистикою, лише в березні 1944 р. із дитбудинків утекли понад 100 вихованців, у квітні – 99, у травні – 182⁴⁰.

Війна позбавила багатьох сімей даху над головою. Тому чимало дітей і підлітків змушені були жити в підвалах, бараках, землянках, куренях тощо. Широко практикувалося й ущільнення житлової площі: в одній квартирі чи індивідуальному будинку селилося по декілька родин. Дошкуляли побутові незручності. Адже у ході війни практично повністю було зруйновано комунальне господарство в містах, мали місце значні труднощі у постачанні населення паливом тощо.

Воєнна пора негативним чином вплинула і на шкільне навчання дітей та підлітків. Одним з її наслідків була різновікова структура шкільних класів, велика кількість у них так званих учнів-переростків. Для прикладу наведемо дані про віковий склад останніх у 1–7 класах шкіл Сталінської області на кінець 1944/1945 навчального року.

Переважає більшість учнів шкіл цієї області була набагато старшою нормативного віку, встановленого для конкретного класу. Так, у 1-х класах сумарно навчалася 49 814 учнів-переростків з 79 506 за обліковим складом (63%), в 2-х – відповідно 40 541 з 49 249 (82%), в 3-х – 32 548 з 37 863 (86%), у 4-х – 27 357 з 29 888 (91,5%), в 5-х – 22 569 із 23 501 (96%), у 6-х – 20 033 з 21 066 (95%), у 7-х – 10 833 з 11 188 (97%)⁴¹. Звертає на себе увагу закономірність, що відсоток учнів-переростків послідовно зростає у кожному наступному класі. Подібна картина спостерігалася і в школах інших областей Наддніпрянської й Східної України.

Певна вікова еkleктика існувала і в дитячих установах республіки. Наприклад, у дитбудинках Полтавської області через брак приміщень досить часто утримувалися діти наймолодшого віку (до 2 років), які належали до контингенту будинків дитини⁴². А з 186 вихованців дитячого будинку № 1 м. Дніпропетровська 180 (96 %) були переростками⁴³.

Переважаю з об'єктивних причин, породжених екстремальними умовами воєнного часу (відсутність одягу та взуття, хвороби чи інвалідність, зайнятість неповнолітніх на різних роботах тощо), вкрай незадовільним був стан відвідування учнями школи. Так, у Краснокутській середній школі (Харківщина) в 1943/1944 навчальному році останнє по 1-4 класах становило 62%, а по 5-7 – лише 57%⁴⁴.

Шкільні приміщення були надзвичайно холодними. Тому зимової пори учням доводилось навчатися в пальтах і шапках. У зимовий період 1944/1945 навчального року через відсутність палива повністю припинили свою роботу ряд шкіл Сталінської й Ворошиловградської областей⁴⁵. З цих причин призупинявся навчальний процес також у загальноосвітніх закладах інших регіонів.

Незважаючи на досить широкомасштабні заходи владних структур, спрямовані на здійснення загальної обов'язкової освіти, по суті забезпечити її через об'єктивні причини не вдалося. Для ілюстрації даної тези звернемося до зведених даних про навчання неповнолітніх громадян по 16 областях України та м. Києву (таблиця 2)⁴⁶.

Таблиця 2
Зведений облік дітей і підлітків шкільного віку
по 16 областях УРСР та м. Києву на 1945 р.

Місто чи село	Вік дітей на 1.01 1945 р.	Всього дітей даного віку	З них не навчалися	Із загального числа дітей і підлітків, не охоплених навчанням				
				ніколи не навчалися	вибули з I – IV класів	закінчили I – VII і далі не навчалися	вибули з V – VIII класів	закінчили VIII клас
Місто	7 років	111108	9668	9415	253	–	–	–
	8 років	129732	7037	5464	1573	–	–	–
	9 років	209316	8639	2298	5256	1037	48	–
	12-15 р.	257019	20722	1725	8247	4793	4078	1979
Всього		707175	46066	18902	15329	5830	4126	1879
Село	7 років	257686	24722	24211	511	–	–	–
	8 років	433248	29649	22885	6764	–	–	–
	9 років	609866	40630	16469	19671	4374	116	–
	12-15 р.	659873	102913	9971	33876	31353	20817	6890
Усього		1960173	197914	73536	60822	35727	20933	6890
Разом		2667348	243980	92438	76151	41557	25059	8769

Як впливає з наведених у таблиці даних, 243 980 дітей та підлітків шкільного віку не були охоплені навчанням, що становило 9,15%. При цьому, тоді як у містах не навчалися 6,5% неповнолітніх, то на селі ця невтішна цифра сягнула за 10%. Особливо незадовільними були дані показники серед 12-15 річних підлітків: 123 635 їх (13,5%) зовсім не навчалися.

Досить значним був відсів учнів зі школи. Цей показник становив 101 210 останніх⁴⁷. Так, у Дніпропетровській області в 1944/1945 навчальному році поза школою опинилася 21 тис. дітей і підлітків⁴⁸. У Київській – на осінь 1945 р. з 382 687 неповнолітніх шкільного віку не навчалися 40 103 (10,5%)⁴⁹. Така ж ситуація спостерігалася й в інших областях України.

Воєнна пора з її особливими умовами, майже повним розладом системи суспільного виховання сприяла зростанню виявів асоціальної поведінки дітей та підлітків. Масові випадки недисциплінованості учнів у школі, негідна поведінка неповнолітніх у громадських місцях, поширення шкідливих звичок у підлітковому середовищі, зростання валу дитячих правопорушень – всі ці негативні факти стали не вельми привабливою прикметою того часу. Поширеним явищем був зрив уроків через недотримання школярами встановлених дисциплінарних норм, розповсюдження серед них тютюнопаління, вживання алкоголю тощо. За грубі порушення “Правил для учнів” лише в Дніпропетровській області у 1943/1944 навчальному році було виключено зі школи 279 підлітків⁵⁰.

Аби заробити якусь дециму на прожиття і розваги, міські діти масово торгували на місцевих ринках цигарками, тютюном, спиртними напоями, всілякими речами, нерідко перепродаючи крадене. З великою тривогою на нараді під головуванням заступника голови Раднаркому УРСР Л.Р. Корнійця 14 листопада 1944

р. обговорювалися факти протиправних дій учнів київських шкіл. Зокрема констатувалося, що вихованці 49-ої київської школи крали підручники й продавали їх на Галицькому ринку⁵¹.

Подекуди спостерігалися навіть вияви організованої дитячої злочинності. Так, органами міліції м. Дніпропетровська в травні 1945 р. було розкрито злочинну групу підлітків 1929–1932 рр. народження, учасники якої скоїли декілька квартирних крадіжок, незаконно заволодівши цінностями на суму 24 тис. крб.⁵²

Проблема негативної поведінки неповнолітніх стала настільки серйозною, що її навіть обговорювали на найвищому державному рівні. Так, у листопаді 1944 р. на засіданні РНК УРСР під головуванням голови уряду М.С. Хрущова було проаналізовано стан дисципліни серед учнів київських шкіл та прийнято спільну постанову ЦК КП(б)У і Раднаркомом республіки, яка передбачала багатопланові заходи з профілактики правопорушень серед юних громадян. Цим документом рекомендувалося справи на неповнолітніх порушників норм суспільної поведінки без зволікань передавати органам НКВС, а судовим органам не зупинятися перед найсуворішими репресивними заходами⁵³.

Для організації профілактики щодо запобігання правопорушенням юних громадян на місцях створювалися дитячі кімнати при райвідділеннях НКВС. Зокрема на Полтавщині такі структури 1944 р. було створено у містах Полтава, Лубни, Миргород, Гребінка, Кременчук⁵⁴.

Поряд із цим в Україні збільшувалася і кількість трудово-виховних колоній для неповнолітніх злочинців. Так, станом на квітень 1944 р. органами НКВС було організовано 4 колонії для останніх. Інформацію про ці спеціальні

Таблиця 3
Відомості про трудово-виховні колонії для неповнолітніх
(квітень 1944 р.)

Область	Назва колонії	Хто утримувався	Гранична місткість	Фактично перебувало в той час
Київська	Бучанська	дівчата	300	50
Дніпропетровська	Привільнянська	хлопці	400	21
Сталінська	Ново-Желанівська	хлопці	300	43
Харківська	Курязька	хлопці	300	187
Разом	4	1 – 3	1300	301

установи міс-тить матеріал таблиці 3⁵⁵.

Найтяжчим наслідком війни стало катастрофічне погіршення стану здоров'я й фізичного розвитку дітей та підлітків. Головними чинниками такої ситуації слід визначити поранення і каліцтва неповнолітніх у зоні воєнних дій, тяжкі випробування в роки нацистської окупації, незбалансоване харчування й хронічне голодування, побутову невлаштованість внаслідок суттєвого зменшення житлового фонду, руйнування комунального господарства у містах, фактичну відсутність медично-профілактичних заходів із причини майже повного знищення мережі лікувально-оздоровчих закладів, катастрофічну нестачу коштів тощо.

Дослідженнями Інституту гігієни праці та профзахворювань АМН СРСР, що проводилися зокрема у Києві й Харкові, було встановлено, що 15-річні підлітки 1944 р., порівняно з їхніми ровесниками 1940 р., втратили в зрості 5%. Дефіцит ваги їх 1945 р. становив у порівнянні з тим же роком 10,4 – 15%. Відставали в фізичному розвитку від своїх довоєнних ровесників і неповнолітні громадяни молодшого віку⁵⁶.

До масових захворювань дітей, особливо немовлят, належали гіпотрофія, дистрофія, анемія та рахіт. Усе це було наслідком незбалансованого харчування. Так, обстеживши у листопаді 1944 р. 1158 вихованців будинків дитини, спеціальна комісія Наркомату охорони здоров'я встановила, що 60 дітей віком до одного року страждають на гіпотрофію I, II і навіть III ступеня, а серед дітей віком 1-2 років було виявлено 118 хворих (15 %) ⁵⁷. Під час обстеження 105 вихованців харківських дитясел № 13 у 49 з них (46 %) виявлено гіпотрофію й у стількох же – рахіт ⁵⁸.

Великого розповсюдження набули масові інфекційні захворювання неповнолітніх. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. визволені райони України охопила епідемія черевного та висипного тифу, яка набрала розмаху навесні. Найбільш ураженими цією пошестю виявилися Чернігівська, Сумська, Київська й Полтавська області. Лише влітку інфекцію було загалом локалізовано. Проте її спалахи спостерігалися і в наступний період.

З кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловградську, Чернігівську, Київську області вразила епідемія кору, на який хворіли здебільшого діти. У той час як у грудні 1943 р. було виявлено 220 випадків відповідних захворювань, то в березні 1944 р. – вже 3149 ⁵⁹. Досить поширеними у середовищі неповнолітніх були й такі небезпечні інфекційні захворювання, як скарлатина, дифтерія, коклюш, дизентерія, паротит та ін. (див. табл. 4) ⁶⁰.

Таблиця 4
Відомості про гострі інфекційні захворювання
серед дітей по м. Києву й УРСР з 1.01. по 1.07. 1944 р.

Назва хвороби	Місяці						
м. Київ - УРСР	1	2	3	4	5	6	7
<u>Дифтерія</u>							
м. Київ	42	44	58	65	56	71	105
УРСР	1405	1175	1207	1216	1720	2167	2213
<u>Коклюш</u>							
м. Київ	–	–	19	–	3	9	46
УРСР	1654	799	1409	–	4472	–	24561
<u>Дизентерія</u>							
м. Київ	–	–	1	–	1	2	14
УРСР	2	5	2	2	9	83	250
<u>Кір</u>							
м. Київ	–	6	19	256	641	1860	1959
УРСР	579	1559	3149	2441	2278	42000	41969
<u>Скарлатина</u>							
м. Київ	14	7	15	17	22	41	76
УРСР	188	235	256	250	442	836	933
<u>Токсична диспепсія</u>							
м. Київ	–	–	–	–	64	301	34
УРСР	–	–	–	–	–	–	1331

Результатом недотримання елементарних гігієнічних норм стало поширення серед неповнолітніх шкіряних і навіть венеричних захворювань. Так, серед вихованців дитбудинку № 2 м. Києва було виявлено 22 хворих на гонорею ⁶¹.

Ситуація воєнного часу створила умови для поширення захворювання на туберкульоз. Так, серед 18 702 вихованців дитячих установ 10 областей Наддніпрянської й Східної України виявлено 40 % тубінфікованих та 929 (5%) хворих на різні форми туберкульозу ⁶². Значним був відсоток тубінфікованих неповнолітніх громадян і по м. Києву: тут серед дітей 6-8 років органами саннагляду було виявлено 45,5 % їх, з них 33 % було вражено активною формою цієї смертельно небезпечної хвороби ⁶³.

Надзвичайна ситуація, що склалася у дитячому середовищі з тубінфіковани-

стю, змусила владні структури вжити кардинальних кроків. Так, 27 березня 1945 р. було прийнято спеціальну постанову РНК УРСР “Про організацію та розширення мережі дитячих садків для дітей з туберкульозною інтоксикацією”. Цим директивним документом передбачалося створення спеціальних дошкільних установ для таких неповнолітніх, зокрема в Харківській області на 150 місць, у м. Києві й Дніпропетровській області по 125 місць, у Київській – на 100, у Полтавській, Сумській, Чернігівській, Запорізькій, Кіровоградській – по 50⁶⁴.

Багато дітей були вражені педикульозом. Так, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Ворошиловградської області було виявлено 8472 педикульозних неповнолітніх⁶⁵. Заовиженість серед вихованців шкіл ФЗН і ремісничих училищ м. Києва сягнула на кінець 1944 р. 30%⁶⁶.

Про загальний стан здоров'я українських дітей можна деякою мірою судити на основі даних обстеження комісією Наркомздоров'я вихованців 296 дитячих установ. Із 14 980 неповнолітніх у 566 виявлена короста чи піодермія, 1548 хворіли на кір, 251 – на коклюш, 426 – на грип, 22 – на дизентерію, 19 – на дифтерію, 14 – на скарлатину, 30 – на висипний тиф та 11 – на черевний. 1036 вихованців дитбудинків були визнані ослабленими, а в 266 було виявлено захворювання на різні форми туберкульозу⁶⁷.

Не кращим було й становище в загальноосвітніх школах. Так, у першому кварталі 1945 р. серед учнів Полтавської області службами саннагляду було виявлено 1024 випадки захворювання на кір, 377 – на дифтерію, 223 – на скарлатину і 186 – на коклюш⁶⁸.

Слід зазначити, що статистичні дані не завжди адекватно відображали дійсний стан рівня дитячої захворюваності. Адже в центрі й на місцях мали місце перекручування фактів та традиційні для радянської звітності приписки. Наприклад, значна частина захворювань на дизентерію у звітних документах фіксувалася як “коліт”⁶⁹.

Досить високою була смертність неповнолітніх громадян від захворювань. Так, із 459 дітей, які лікувалися в дитячій лікарні м. Дніпродзержинська у 1945 р., померло 52, що становило 11,3%. Найбільша летальність зафіксована загальною від токсичної диспепсії, туберкульозу, пневмонії й нефриту⁷⁰. По Україні смертність від дитячих інфекцій на 51% перевищила довоєнний рівень⁷¹.

Війна надовго заклала підвалини для дитячого каліцтва і навіть смертей, оскільки визволені території були буквально начинені вибухівкою. Цілком зрозумілий для юних громадян жвавий інтерес до “слідів” війни ставав причиною страшних трагедій воєнних та повоєнних років. Так, кілька підлітків із с. Родинка виявили на околиці 4 протитанкових міни й намагалися розрядити одну з них. Внаслідок вибуху четверо підлітків загинули, а інших було тяжко поранено. В с. Осипенко Запорізької області Петро Алексєєв і Михайло Кравченко знайшли у полі ручну гранату й передали її своєму товаришу Івану Ткаченку. Стоячи серед гурту дітей, останній приклав до її запалу недопалок цигарки, що спричинило вибух боєприпасу та каліцтво 12 підлітків⁷². Такі факти мали системний характер.

Прямим наслідком війни стало й суттєве зростання чисельності дітей-інвалідів. Так, лише у Ворошиловградській, Сумській і Харківській областях було виявлено декілька тисяч неповнолітніх калік⁷³. Чимало дітей-інвалідів були безпритульними й змушені просити милостиню в громадських місцях. Створені у 1944 р. 11 дитбудинків інваліда на 336 місць та відділень не відповідали соціальним потребам у таких закладах⁷⁴. Часом створювалися будинки інвалідів змішаного типу для дітей і дорослих. Прикладом такого закладу може бути Ковалівський, в якому 1945 р. поряд із 43 дорослими утримувалися 39 неповнолітніх⁷⁵.

Досить болючим було питання протезування дітей-калік. Промисловість була явно не готовою до виконання досить специфічних замовлень на дитячі протези.

зи. Тому переважна більшість постраждалих неповнолітніх не одержувала необхідної допомоги. Наприклад, у першій половині 1945 р. лише серед вихованців дитбудинків інваліда потребували протезування 62 дітей-калік. Фактично ж протези одержали всього 14 неповнолітніх інвалідів, що становило 22 % до заявленої потреби⁷⁶.

Війна тяжко позначилася на ще не сформованій психіці дітей та підлітків і викликала негативні процеси в їхній психоемоційній сфері. На 1-й Всесоюзній медичній конференції, присвяченій аналізу медико-санітарних наслідків війни, з великою тривогою констатувався факт значного збільшення групи неповнолітніх із невротичними й психічними розладами⁷⁷. А в одному з матеріалів газети "Правда" цілком слушно зазначалося таке: "Зруйновані міста та села можна відбудувати наново... Але важко повернути до нормального життя дитину, покалічену бездоглядністю, позбавлену щасливого дитинства. Важко залікувати душевні рани підлітка, на очах якого фашистські кати повісили батька або замучили матір"⁷⁸. Морально-психологічні травми, заподіяні передчасною смертю рідних і близьких, стресові ситуації воєнної пори залишили незгладимий слід у душах неповнолітніх громадян.

Про те, який відбиток на свідомість дітей наклала війна й зокрема нацистська окупація, можна дізнатися з учнівських творів, які вони писали, за розпорядженням радянських органів освіти, під загальною рубрикою "Що я пережив у період окупації?". Одна 13-річна учениця 78-ої школи м. Харкова писала, що і досі в її пам'яті трупі повішених мирних людей та часто їй просто не хотілося жити⁷⁹.

Досить яскравий факт у своїх хронологічних записках про нацистську окупацію м. Лубни наводить Д. Стріха. Побачивши в руках семирічного Володі "Буквар" із портретами Леніна і Сталіна, гестапівець замахнувся на хлопчика кинджалом. Пережите потрясіння спричинило трагічні наслідки: пізніше у дитини розвинувся психоз, вона часто безпричинно плакала, кричала ночами, а невдовзі померла⁸⁰.

Глибокі психологічні травми завдавало дітям їхнє перебування в концтаборах та гетто. Колишній малолітній в'язень Білоцерківського гетто Євген Гулелах, який дивом врятувався від неминучої смерті, відзначав, що "страх... протягом багатьох десятиліть незримо, підсвідомо сидів у кожному з нас. І з цим нічого не можна було зробити. Він панував над вчинками, думками, почуттями геттівців, принижував, мучив, отруював свідомість"⁸¹.

Вихователі київських спецдитбудинків № 10 та № 13, де утримувалися колишні малолітні в'язні концтаборів, відзначали, що більшість цих дітей так і не вдалося привести до належної психічної норми. Вони були постійно знервовані, неврівноважені, страждали від безсоння, часто плакали, кричали ночами тощо.

Посттравматичний синдром, як наслідок страшних стресів воєнної доби, пролонговувався в дітей війни на довгі роки, визначаючи моделі їхньої поведінки, способу життя, породжуючи тяжкі хронічні захворювання.⁸² На думку відомого лікаря-психіатра С.В. Матиціної, "давня травма й досі впливає на соціальну адаптацію, робить цих людей легковразливими у багатьох життєвих ситуаціях"⁸³.

Отже, війна обернулася дуже тяжкими соціально-демографічними, медико-санітарними та психологічними наслідками, які особливо боляче вразили неповнолітніх громадян – наймолодшу вікову категорію українського соціуму. Загострилися демографічні проблеми суспільства. Саме воєнна доба стала прямою причиною того, що сотні тисяч дітей не з'явилися на світ або померли в грудному віці. Український генофонд було значною мірою підірвано. Діти й підлітки стали учасниками міграційних, евакуаційних і реевакуаційних процесів, які супроводжувалися для них великими випробуваннями. До важливих соціальних наслідків війни належали сирітство, бездоглядність та безпритульність дітей, їхня побутова невлаштованість. Порушивши звичний ритм життя, війна негативно позначилася і

на шкільному навчанні юних громадян, викликала спалах виявів їх асоціальної поведінки. Великим суспільним лихом були масові як звичайні, так й інфекційні захворювання неповнолітніх часто з летальним результатом та поширення дитячої інвалідності. Воєнна пора спричинила суттєві трансформації у психоемоційній сфері юних громадян, що викликало явища посттравматичного синдрому й обернулося вкрай негативними наслідками для їхнього здоров'я. Тяжка спадщина війни надовго визначила ментальні риси воєнного і поствоєнного покоління, демографічну ситуацію в Україні.

¹ Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943 – 1945). – К., 1995. – 83 с.; Зборовська Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции 22–24.04–1946 г. – М., 1947. – С. 129–137; Зинич М.С. Будни воєнного лихоліття. 1941 – 1945. – М., 1994. – Вып. 1. – 125 с.; Вып. 2. – 143 с.; Литвинов В. Коричневое «ожерелье»: Документальное повествование о жертвах нацистских преследований – гражданах бывшего СССР: В 3 кн. – Кн. 1. – К., 1996. – 456 с.; Кн. 2. – К., 2001. – Ч. 1. – 567 с., Ч. 2. – 621 с.; Кн. 3. – К., 2003. – 860 с.

² Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 23.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 83–83 зв.

⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С. 23.

⁵ Казан С.С. Первые итоги ликвидации последствий войны и германо-фашистской оккупации в области охраны народного здоровья // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды Второй конференции. 17–19 декабря 1946 г.: В 2 т. – М., 1948. – Т. 1. – С. 23.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 83–83 зв.

⁷ Памяти павших. Великая Отечественная война (1941 – 1945). – М., 1995. – С. 89.

⁸ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945: Збірник документів і матеріалів. – К., 1977. – С. 94.

⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. – К., 1985. – Т. 2. – С. 319.

¹⁰ Буцко О.В. Украина – Польша: Миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – С. 7, 67, 88, 103, 131.

¹¹ Lebensborn” (буквальний переклад – «життєве джерело») – створена 12 грудня 1935 р. з ініціативи Г. Гімлера спілка, яка була покликана проводити у життя ідеї нордизму (пангерманізму) на основі всебічного зміцнення сил нації, очищеної від «шкідливих» і «брудних» расових домішок. Із 1936 р. спілка входила як управління «L» в особистий штаб рейхсфюрера СС. Її адміністративним директором був штандартенфюрер СС М. Зольман. На окупованих територіях ця структура займалася відшукуванням морфологічно адекватних «арійському» типу дітей та вивезенням їх до Німеччини. Депортованих дітей влаштовували у спеціальні табори й притулки «Lebensborn».

¹² Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001. – С. 419.

¹³ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 2. – Ч. 2. – С. 188, 189.

¹⁴ Там же. – С. 212.

¹⁵ Юный ленинец. – 1945. – 30 марта. – № 14.

¹⁶ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 3. – С. 36, 37.

¹⁷ Там же. – С. 90.

¹⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 41.

¹⁹ Зинич М.С. Указ. соч. – Вып. 1. – С. 50.

²⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-5163. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 180.

²¹ Там само. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 79. – Арк. 90.

²² Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 7.

²³ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945. – К., 2000. – С. 461.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 151.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 132.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 152.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 161.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 76.

²⁹ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 39.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3625. – Арк. 18.

³¹ Зинич М.С. Указ. соч. – С. 44.

- ³² Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 71.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1547. – Арк. 51.
- ³⁴ ДАДО. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 79. – Арк. 88.
- ³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 132, 161.
- ³⁶ ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 6 зв., 183.
- ³⁷ Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 115.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3615. – Арк. 26.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 183.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 15. – Арк. 22.
- ⁴¹ Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 8. – Арк. 35-35 зв.
- ⁴² ДАПО. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 17.
- ⁴³ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 75.
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф. Р-4695. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 19 зв.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 5 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 15. – Арк. 3.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ ДАДО. – Ф. П-19. – Оп. 4. – Спр. 226. – Арк. 14.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 57. – Арк. 15.
- ⁵⁰ ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 289. – Арк. 37.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1519. – Арк. 7.
- ⁵² ДАДО. – Ф. П-22. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 87.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 7. – Арк. 158, 161.
- ⁵⁴ ДАПО. – Ф. Р-4085. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 214.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 132. – Арк. 3.
- ⁵⁶ Медведевский Э.С. Физическое развитие рабочих подростков в военные и послевоенные годы // Медико-санитарные последствия войны. – Т. 1. – С. 167-168.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3615. – Арк. 17.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 3621. – Арк. 27-27 зв.
- ⁵⁹ Вронська Т.В. Вказ. праця. – С. 15-16.
- ⁶⁰ Складено за: ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3616. – Арк. 18-19.
- ⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 666. – Арк. 21.
- ⁶² Там само. – Арк. 21, 154.
- ⁶³ Там само. – Оп. 10. – Спр. 3616. – Арк. 7.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 54. – Арк. 83-85.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 665. – Арк. 56 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 25.
- ⁶⁷ Там само. – Арк. 11-12.
- ⁶⁸ Там само. – Арк. 126.
- ⁶⁹ Там само. – Спр. 3616. – Арк. 19.
- ⁷⁰ Там само. – Спр. 3649. – Арк. 93.
- ⁷¹ Зборовская Ф.И. Указ. соч. – С. 132.
- ⁷² Зірка. – 1944. – 23 вересня. – № 37.
- ⁷³ Синицин А.Р. Всенародная помощь фронту. – М., 1985 – С. 296.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 8. – Арк. 5-6.
- ⁷⁵ Там само. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 83. – Арк. 14.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 17.
- ⁷⁷ Зборовская Ф.И. Указ. соч. – С. 142.
- ⁷⁸ Правда. – 1942. – 4 февраля. – № 35.
- ⁷⁹ ДАХО. – Ф. Р-4685. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2.
- ⁸⁰ ДАПО. – Ф. П-105. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 45.
- ⁸¹ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 19.
- ⁸² Це захворювання психологи кваліфікують як «посттравматичний стресовий розлад». Симптомами ПТСР є: 1) мимовільно-нав'язливе відтворення у пам'яті пережитого; 2) прагнення уникнути ситуацій, які нагадують про психологічну травму; 3) підвищене фізіологічне реагування на будь-яку ситуацію, яка нагадує про пережите.
- ⁸³ Литвинов В. Указ. соч. – Кн. 3. – С. 36, 126.

The article gives analysis of the socio-demographical, sanitary-medical and psychological consequences of the German-Soviet war of 1941–1945 for under-age citizens of Ukraine (based on the material gathered in 10 regions of Central and Eastern Ukraine).